

MUHARREM DAŞDEMİR VE OKLAMA YÖNTEMİYLE TÜRKÇENİN YAPISAL İŞLEVSEL SÖZ DİZİMİ ADLI ESERİ

Serkan ÇAKMAK*

1. Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR'in Öz Geçmişi

1969'da Kırşehir'in Kaman ilçesinde doğdu. İlköğrenimini Kars'ta, orta öğrenimini Eskişehir'de tamamladı. 1986 yılında girdiği Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü 1990 yılında bitirdi. 1990 yılında Şavşat Lisesine edebiyat öğretmeni olarak atandı.

1993 yılının başlarında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne Türk Dili Ana Bilim Dalında araştırma görevlisi oldu. Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz yönetiminde hazırlamış olduğu *Tarık Buğra'nın Romanlarında Söz Dizimi* adlı yüksek lisans tezini 1995 yılında ve *Dedem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi* adlı doktora tezini 2000 yılında tamamlayarak Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünden “doktor” unvanı aldı.

2001 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde yardımcı doçent kadrosuna atandı. Bu tarihten itibaren Atatürk Üniversitesinin çeşitli fakültelerinde (Fen-Edebiyat Fakültesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Meslek Yüksek okulu) ve Kafkas Üniversitesinde alanıyla ilgili birçok lisans dersi (Eski Türkçe, Orta Türkçe, Türk Dili Tarihi, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Çağdaş Türk Lehçeleri, Cümle Bilgisi, Dil Bilimi, Dil Bilimi ve Türkçe, Kompozisyon, Türk Dili) verdi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde ise “Anadolu ve Rumeli Ağzıları”, “Karşılaştırmalı Çağdaş Türk Lehçeleri”, “Eski Türkçe”, “Cümle Bilgisi”, “Leksikoloji” gibi dersleri yüksek lisans ve doktora dersi olarak okuttu.

2004 yılında rektörlüğün görevlendirmesiyle bir dönemliğine Afganistan'a gitti ve Kabil Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde “Türkçe Dil Bilgisi”, “Türkçe Okuma-Anlama”, “Bilgisayar” gibi derslere girdi.

Gazi Üniversitesinde yapılan sınav ile 2009 yılında doçent oldu. 2014 yılında profesör kadrosuna atanan Daşdemir, Atatürk Üniversitesindeki görevine hâlen devam etmektedir.

* Arş. Gör.; Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serkancakmak@msn.com.

Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR

2. Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR'in Eserleri

Kitaplar

Muhammed b. Âşık Selmanü'l-Lazki: Keşfü'l-me'ani, Güneş Vakfı, Erzurum, 2008.

Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi, Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık, Erzurum, 2014.

Makale ve Bildiriler

Lütfen Biraz Daha Dikkat!, *Türk Dili*, S. 576, Ankara, 1999, 1087-1090.

Herkes Dikkat Etmeli!, *Türk Dili*, S. 586, Ankara, 2000, 390-398.

Dedem Korkut Kitabında / (y)An+da/ Zarf Fiil Ekinden Farklı Olarak / (y)An/ + /da/ Yapıları, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Erzurum, 2001, 61-67.

Dedem Korkut Kitabı'ndaki Bir İbare: 'Bu da Yetti', *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 25, Erzurum, 2004, 1-4.

Standart Dil ve Kültürel Ortamlarda Ağız Kullanımı, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, Karaman, 2005, 231-236.

Türk Dil Devrimi'nin Düşünsel Temelleri, *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, Karaman, 2007, 119-125.

XIV. Yüzyıla Ait Türkçe Manzum Bir Şatibî Şerhi: Keşfü'l-me'ânî, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Erzurum, 2007, 29-48.

'Ne Mene(m)' Neme Ne(m) Bir Sözdür ?, *Türk Dili*, S. 672, Ankara, 2007, 846-856.

Anadolu Ağızlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+(E)n/ Eki Ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum 2008, 1-16.

Keşfü'l-me'ânî'nin Grafik Özellikleri, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Academic Journal (Tunca Kortantamer Özel Sayısı-II)*, Volume 2/4, Fall 2007, 1119-1134.

Dedem Korkut Kitabı (Genel Değerlendirme), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı: Belleten-2010/2*, Ankara, 2012, 67-90.

Çağdaş Dil Biliminin Işığında Yeni Lisan Hareketi ve Türk Dil Devrimi'nin Karşılaştırılması, *Teke*, S. 2/3, Erzurum, 2013, 53-58.

Türkçede Miktar Kavramı ve Sayı Sistemi, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Academic Journal Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı*, Volume 8/13, Fall 2013, 309-336.

Türkçede Yapıca Bağımsız Cümlelerden Oluşmuş Yan Cümleler, *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK 2007 (27-28 Ağustos 2007) Bildiriler: Türkçenin Söz Dizimi ve Türk Edebiyatında Üslûp Arayışları, C. I.*, İstanbul, 2009, s. 135-144.

Dil Biliminin Işığında Yabancılara Türkçe Öğretimi, *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri (22-24 Aralık 2011-Muğla.)*, C.II, Ankara, 2012, s. 649.

3. Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi

19. yüzyıl itibariyle dile olan bakış, onun bir göstergeler dizgesi olduğu gerçeğinden hareketle değişmiştir. Doğuşu dil bilimi sahasında gerçekleşen ve daha sonra tüm sosyal bilim dallarına uygulanan yapısalcılık kuramı, dili oluşturan öğelerden ziyade bu öğeler arasındaki ilişkiye dikkat çekiyordu. Yapısalcılık kuramının öncülerinden F. de Saussure, bir sistem olarak ele aldığı dilin unsurları arasında iki tür ilişkinin, dizisel (*paradigmatik*) ve dizimsel (*sentagmatik*), varlığından bahsediyordu. Buna göre dildeki eş görevli öğeler kümesinden seçilen birimler, her dilin kendine has kuralları çerçevesinde bir birleştirme ekseninde bir araya gelmekteydi.

Daha sonraki yıllarda yapısal ekolün gerek içinde gerekse dışında fikir üreten dil bilimciler, dil birimlerinin seçim ve birleştirilmesine yönelik olarak *işlevsel*, *bağımsal* ve *üretici-dönüşümsel* adıyla yeni kuramlar ortaya attılar. Avrupa ve Amerika’da doğan bu teoriler çerçevesinde birçok Avrupa dilinin söz dizimi incelenmiştir.

Türkçeye bu kuramların uygulanması, daha doğrusu Türkçenin söz dizimiyle ilgili ilmî çalışmaların yapılması ancak 1970’lerden sonra gerçekleştirilmiştir. O günden bugüne Türkçenin söz dizimi üzerine yapılan çoğu çalışma, Türkçedeki kelime gruplarının ve cümle öğelerinin neler olduğunu beyan etmekten öteye gitmemiştir. Türkçenin söz diziminin işlevsel yönü ekseriyetle ihmal edilmiştir. Bunun yanı sıra Türkçenin söz dizimi üzerine yapılan çalışmaların hiç birinde dil bilgisel birimlerin birleşme eksenindeki niteleme/belirtme ve öncelik-sonralık ilişkilerine göre yönlerini gösterecek bir metot uygulanmamıştır.

Türkçenin sentaktik düzenini, “Belirten/niteleyen öge; bir anlam ögesi ise belirttiği/nitelediği anlam ögesinden önce, bir görev ögesi ise belirttiği/nitelediği anlam ögesinden sonra getirilir.” (Gemalmaz, 1995: 2) sözleriyle özetleyen Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ’ın 1970’li yılların başından beri Türkçenin yapısal ve işlevsel söz dizimi tahlillerinde uyguladığı oklama yöntemi, aynı zamanda Türkçenin anlam ve görev öğelerinin bağlanma yönünü ve sırasını da göstermektedir.

Gemalmaz’ın kendi ifadeleriyle, “Bir dildeki anlam ve görev öğeleri, hangi düzeyde olursa olsun, birbirleriyle ikiye ikiye tamlayan ve tamlanan ilişkisi içerisinde bulunurlar. Oklama yönteminde tamlayan (belirten veya niteleyen) öğeden tamlanan (belirtilen veya nitelenen) ögeye doğru bir açık ok (Б / П) yönlendirilir. Bu ilişkilerin bazıları art zamanlı olarak sadece sıra ilişkisine dönüşmüş veya kalıplaşmış olabilir. Sıra ilişkileri bir kapalı ok (•)’la gösterilir. Kalıplaşmış yapılar ise bir bütün olarak alınır.” (Gemalmaz, 1997: 3) şeklinde oklama yöntemini kısaca özetlemektedir.

Gemalmaz, 30 yılı aşkın bir süre Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde verdiği lisans ve lisansüstü derslerde bu yöntemi öğrencilerine anlatmış, yaptırdığı lisansüstü tezlerle Türkçenin yapısal-işlevsel söz dizimine çok büyük katkılarda bulunmuştur.

Ancak ne yazık ki bugüne kadar Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ’ın 1970’lerden beri uygulanan bu yöntemini ve Türkçenin yapısal-işlevsel söz dizimine gerek yaptırdığı lisansüstü tezlerle gerek kendi çalışmalarıyla getirdiği birçok yeniliği derli toplu bir hâlde sunan bir eser yazılmamıştır.

“Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi” adlı kitabın ön kapağı

Gemalmaz’ın bu sahada yetiştirdiği birçok değerli bilim adamından biri olan Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR, genel olarak Gemalmaz’ın çalışma ve ders notlarına bunun yanında kendi çalışmalarına ve zaman içerisinde ortaya çıkan farklı görüşlerine dayanarak Türkçenin oklama yöntemiyle yapısal işlevsel söz dizimini kaleme almıştır.

Tüm bölümlerinde oklama yöntemi uygulamaları bulunan ve 8 bölümden oluşan bu çalışmada bölüm itibarıyla şu konular yer almaktadır.

Giriş bölümünde, yapısalılık okulu içerisinde ön plana çıkan söz dizimi anlayışları özetlenmiştir. Bu çerçevede derin yapı, yüzeysel yapı ve işlev kavramları tanıtılmıştır. Saussure’ün Avrupa’da temellerini attığı yapısal yaklaşım Amerika’da Bloomfield’in ikili

parçacıklar metodu ile daha da geliştirilmiştir. Bu metotla yalnızca Amerika’da yapısal dil bilimi okulunu kurmakla kalmamış, aynı zamanda öğrencisi Zellig Sabbetai Harris’in “dağılımsal dil bilimi” yöntemine de zemin hazırlamıştır. Amerika’da gelişen bu ekole bağlı olarak Harris’in öğrencisi Noam Chomsky 20. yüzyıl dil biliminde “üretici-dönüşümsel” kuramıyla yepyeni bir çığır açmıştır. Kitapta Amerikan yapısalcılığında zaman içerisinde benimsenen tüm bu anlayışlar ve onlarla dil bilimine giren terminoloji ifade edilerek cümlelerin ikili parçalara ayrılması suretiyle yapı ağacının nasıl oluşturulduğuna ilişkin örnekler verilmiştir. Bunu takiben oklama yöntemini besleyen en önemli kuramlardan biri olan Lucien Tesnière’in “bağımsal dil bilimi” anlayışı ve bu anlayış dâhilinde beliren bağımlılık, yönetici bağımlı ilişkisi, düğüm, eyleyen, eylem, tümleyen, aktarım vb. terimler anlatılmıştır. Oklama yöntemini hazırlayan tüm bu bilimsel gelişmelerin sunulmasından sonra Efrasiyap GEMALMAZ’ın bu alandaki düşünceleri dile getirilmiş, oklama yöntemiyle dizisel-dizimsel ve tamlayan-tamlanan ilişkilerinin nasıl gösterildiği uygulamalı örneklerle dile getirilmiştir. Son olarak grup, blok ve çekirdek kavramları hakkında bilgi verilerek Türkçe cümlelerdeki niteleme ve belirtme, bloklarının ayrımı, boş öge/sıfır biçim birimi ve Türkçe söz dizimini belirleyen temel yasalar üzerinde durulmuştur.

2. bölümde, Türkçenin kavram işaretlerinden yani bağımsız dil göstergelerinden ve bunları oluşturma şekillerinden bahsedilmiştir. Bir dilin kod alfabesi içerisinde, bağımsız kavramları işaretleyen “bağımsız dil ögeleri” ile bu ögeler arasındaki ilişkiyi tesis eden “görevli dil ögeleri” yer alır. Türkçede kalıcı kavram işareti oluşturan bağımsız ögeler; basit (kök), türemiş (gövde) veya birleşik yapılarda karşımıza çıkar. Yapıları her ne olursa olsun bir kavramı işaretleyen tüm bu bağımsız ögeler ya isim ya da fiil sınıfına dâhildir. Kitapta bu üç yapısal kategori adı geçen iki sözcük türü ekseninde değerlendirilmiştir. Öncelikle kök halindeki ögeler (isim ve fiil kökleri) anlatılmış akabinde bu kök halindeki ögelere hangi son eklerle yeni isim ve fiil gövdeleri yapıldığına değinilmiştir. Daha sonra iki anlam ögesinin birleşmesiyle meydana gelen birleşik yapıdaki kavram işaretlerine geçilmiştir. Burada birleşik isimleri meydana getirme şekilleri, isim tamlaması, sıfat tamlaması, yüklemleme, ses değişikliği ve sözcük türleri kayması, örneklendirildikten sonra isim+yardımcı fiil, sıfat-fiil+yardımcı fiil, asıl fiil+tasvir fiili ve deyimleşme ile oluşturulan birleşik fiiller örneklerle tanıtılmıştır. Bahsedilen yollar dışında sürekli kavram ilişkisi taşıyan kimi kelime bloklarının hangi yapısal birlikteliklerle vücuda getirildiğine ise bölümün sonunda yer verilmiştir.

3. bölümde, isim ve fiillerin başka sözcüklerle aralarında kurduğu ilişkiler dışında taban halinde iken nicelik ve nitelik bakımından sahip oldukları genellik/belirlilik üzerinde durulmuştur. Türkçede isimlerin, nicelik yönünden çokluk ekiyle veya doğrudan kolektif

biçimlerle belirtilmesi yanında söz dizimsel ve bağlamsal olarak bildirdiği genellik/belirlilik ile fiillerin olumlu/olumsuz şekilleriyle gösterdiği keyfiyet bu bölümde bahis konusu edilmiştir.

4. bölümde, geçici kavram ilişkileri başlığı altında sözcükler arasındaki ilişkileri tanzim eden çekim unsurları (ekler/edatlar) ile bu unsurlar veya anlam ögeleri vasıtasıyla oluşturulan niteleme ve belirtme bloklarının yapılarının mahiyetine değinilmiştir. Türkçedeki isim çekimi anlatılırken yalnızca hal ekleri ve edatlar sıralanmamış, hangi çekim eki ve edatlarının hangi tümleci inşa ettiğine bakarak işlevsel bir tasnif yöntemine girilmiştir. Aynı şekilde fiilimsi ekleri de yan cümle veya yüklem ismi teşkil etme işlevleri dikkate alınarak, zarf-fiil ekleriyle katmış oldukları anlamlar açısından işlevlerine göre ifade edilmiştir.

5. bölümde, yargı bildirme yeterliliğine sahip en küçük dil birimi olan cümle ve onu oluşturan ögelerin Türkçede neler olduğu dile getirilmiştir. Cümle, biri haber/yargı, diğeri hakkında haber verilen/yargıya konu olan iki temel ögeden meydana gelir. Bu ögeler sırasıyla yüklem ve öznedir. Daşdemir, bu çalışmasında öncelikle birinci temel öge olan özneyi, üretici-dönüşümsel dil biliminin derin yapı kavramını da göz önünde bulundurarak işlevsel bakımdan sınıflandırarak gerçek, sözde, deyimleşmiş, mantıksal, açıklamalı, pekiştirilmiş özne gibi başlıklar altında irdeliyor. İkinci olarak cümlenin kurucu ögesi olan yüklemi ise yüklem fiilinin tamlayıcıları olan tümleçlerle birlikte ele alıyor. Tümleçleri cümle içerisinde yerine getirdiği işleve ve cümleye kazandırdığı anlama bakarak isimlendirmek suretiyle birçok söz dizimi çalışmasında şekilsel düzeyde kalan tümleçleri detaylı bir tahlile tâbi tutuyor. Son olarak yüklem fiilinin dört kipini ve bu fiili icra edeni işaretleyen şahıs eklerinin yüklem fiiline bağlanmasını oklama yöntemiyle gösteriyor.

6. bölümde, cümle teşkilinden sonra tüm cümleyi ilgilendiren ve kimi zaman cümleyi başka cümlelere bağlayan cümle üstü unsurlar anlatılmıştır. Bu kapsamda; cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlar, iki cümle arasında kurduğu ilgiye, hitap bloğu oluşturan ünlemler bildirdikleri duygu/anlama ve cümle sonundaki ek/edatlar üstlendikleri vazifeye göre işlevsel olarak değerlendirmeye tâbi tutulmuşlardır.

7. bölümde, Türkçedeki cümle yapıları ele alınmıştır. Türkçe cümleler yapısal olarak bir veya daha fazla yargı bildirmeleri itibarıyla basit ve birleşik olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Basit cümleler, tek bir yargıya bağlanmış ögelerin cümle içerisinde almış oldukları birtakım vaziyetlere göre yapısal olarak sınıflandırılmışlardır. Birden fazla yargı bildiren birleşik yapıları cümlelerse, bir bağlaçla birbirlerine bağlanıp bağlanmamaları ya da ortak ögeye sahip olup olmamaları açılarından gruplandırılmışlardır.

Son olarak 8. Bölümde, Türkçenin tarihî dönemlerinden ve çağdaş lehçelerinden alınan örneklerin yapıları ve işlevleri göz önünde bulundurularak oklama yöntemiyle tahlillerine yer verilmiştir. Bu bölümde Türkçe üç tarihsel döneme (çağdaş, orta ve eski) ayrılmıştır. Her dönemde birbirinden ses ve şekil bakımından farklılık gösteren lehçelere ait örnekler oklama yöntemiyle yapısal ve işlevsel açıdan tahlil edilmiştir. Çağdaş Türk lehçeleri başlığı altında, Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kazak ve Kırgız Türkçelerinden; Orta Türkçe başlığı altında, Osmanlı, Klasik Azerbaycan, Çağatay, Eski Anadolu, Kıpçak, Harezm ve Karahanlı Türkçelerinden; Eski Türkçe başlığı altında, Eski Uygur ve Köktürk Türkçelerinden alınan cümlelerin tahlillerine yer verilmiştir.

Son bölümün akabinde, kitapta geçen biçim birimlerinin indeksine, yani şekil bilgisi dizinine ve morfolojik/etimolojik incelemelere yer verilmiştir.

Bu çalışma yalnızca oklama yöntemini tanıtan bir yapısal-işlevsel söz dizimi kaynağı değil, aynı zamanda Türkiye Türkçesinin ses bilgisi hariç genel bir gramer kitabıdır. GEMALMAZ'ın öğrencileri tarafından cümle tahlillerinde kullanılmaya devam eden bu yöntem hakkında yayımlanmış tek derli toplu bilgi kaynağı *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi* kitabıdır.

Kaynaklar

- GEMALMAZ, E. (1995). Türkçenin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 1-7.
- GEMALMAZ, E. (1997). Derin Yapı (deep structure) İlişkilerinin Gösteriminde Kullanılacak Bir Yöntem: "Oklama". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 8'den ayrı basım, 3-8.
- DAŞDEMİR, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık.